

Din Sosyolojisi Araştırmaları

E-ISSN: 2791-8998

Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2022 (Nisan/April)

Dinin Özelleşmesi

Privatization of Religion

Recep Bozkurt

Doktorant, 100/2000 YÖK Doktora Bursiyeri, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü /Afyonkarahisar, Turkey

recepbozkurt0163@gmail.com / <https://orcid.org/0000-0003-2201-1758>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 06.01.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 26.03.2022

Yayın Tarihi/Date Published: 20.04.2022

Atıf / Citation: Bozkurt, Recep. “Dinin Özelleşmesi”. *Din Sosyolojisi Araştırmaları* 1/2 (Nisan/April 2022), 21-34.

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Öz

Dinin özelleşmesinin temeli modernlik düşüncesine, modernlik düşüncesinin temeli ise Aydınlanma felsefesine dayanmaktadır. Aydınlanmanın epistemolojik temel ilkesi rasyonalizm ve ampirizmle açıklanan pozitivist felsefeyle temellenmiştir. Pozitivizm, sadece rasyonel olarak doğrulanabilir nesnel bilgilerin geçerliliğini kabul eder. Söz konusu bu epistemolojik tutum, metafizik yönelimlerle biçimlenen geçmişe ait ne varsa her şeyin sorgulanmasına yol açmıştır. Modern bilimin gelişmesi ile birlikte din ve tanrıya ihtiyaç olmadığı, hakikate sadece modern bilimin metodolojisiyle ulaşılabileceği düşüncesi egemen olmaya başlamıştır. Bu nedenle, modernitenin deist (hatta ateist) bir temelde inşa edildiği rahatlıkla söylenebilir. Ancak modernitenin bütün bu din karşıtı tutumuna rağmen din geri döndürülemez bir biçimde son bulmamıştır. Modern dönemde tanrıya karşı bir mücadelenin içinde olan kolektif akıl, postmodern döneme gelindiğinde tanrıyı sorun olmaktan çıkararak indirgeyici, bireyci akla teslim olmuştur. Postmodernizm tanrıyı ve dini bir sorun olarak tanımlamaktan uzaklaştığı için tanrı ve din tekrardan önem kazanmaya ve kendine yer bulmaya başlamıştır. Fakat bu din anlayışı, hem geleneksel hem de modern dönemdeki din algısı ve anlayışından çok farklı bir boyut kazanmıştır. Nihayetinde, postmodernite kesinlikten, evrensellikten, netlikten söz etmiyor; her şeyin geçerli olabileceğini iddia ediyor. Hakikatin olmadığı ama hakikatlerin olduğu yer bulanıktır, müphemdir. Bu çalışmada, dinin postmodern toplumdaki önemi ve yeri, sekülerleşme tartışmaları ve modernlik düşüncesinin başta hakikat olmak üzere birçok ilkelerine bir meydan okuma olarak ortaya çıkan “postmodern düşüncenin din anlayışı” üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak, dinin nasıl özelleştiği ve özelleşen dinin neler doğurabileceği postmodernite tartışmaları bağlamında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din, Modernite, Sekülerleşme, Postmodernite, Özelleşme

Abstract

The basis of the privatization of religion is based on the idea of modernity, and the basis of the idea of modernity is based on the philosophy of the Enlightenment. The epistemological basic principle of the Enlightenment was based on positivist philosophy, which was explained by rationalism and empiricism. Positivism accepts the validity of only rationally verifiable objective information. This epistemological attitude in question has led to the questioning of everything belonging to the past shaped by metaphysical tendencies. With the development of modern science, the idea that there is no need for religion and god, and that the truth can only be reached with the methodology of modern science has begun to dominate. For this reason, it can easily be said that modernity was built on a deist (even atheist) basis. However, despite all this anti-religious attitude of modernity, religion did not come to an irreversible end. The collective mind, which was in a struggle against God in the modern period, surrendered to the reductive individualist mind, which removed God from being a problem in the postmodern period. Since postmodernism has moved away from defining God and religion as a problem, God and religion have started to gain importance and

find a place for itself. However, this understanding of religion has gained a very different dimension from the perception and understanding of religion in both traditional and modern periods. After all, postmodernity does not talk about certainty, universality, clarity, it accepts all differences and claims that anything can be valid. In this study, the importance and place of religion in postmodern society, secularization debates and the "religious understanding of postmodern thought", which emerged as a challenge to many principles of modernity thought, especially truth, are emphasized. As a result, how religion became privatized and what privatized religion might lead to were evaluated in the context of postmodernity discussions.

Keywords: Religion, Modernity, Secularization, Postmodernity, Privatization.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca din önemini koruyarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Din, insan ve toplum hayatını, düşüncesini, kültürünü etkilemiş ve onlara yön vermiştir. Ekonomide, siyasette, hukukta din önemini korumuştur. Dinin değer kaybetmesi modernlik düşüncesi ile birlikte artış göstermiştir. Nihayetinde modernlik düşüncesi hakikatin pozitivizmin metodolojisiyle bilinebileceğini iddia etmektedir. Bu nedenle, din, tüm kurumsal ve toplumsal yaşamdan uzaklaştırılmıştır. Sekülerleşme tartışmaları da bu bağlamda ortaya çıkmıştır. Ancak modern dönemde evrensel, net, doğrulanabilir gibi keskin inançlılık önemini korumuştur.

1648 Westfalya Barış antlaşması ile birlikte “kilisenin kontrolü altında bulunan toprakların laik siyasi otoritenin eline geçişi ile birlikte sekülerleşme kavramı kullanılmaya başlanmıştır.”¹ Klasik ve çağdaş olmak üzere iki farklı sekülerleşme tartışması bulunmaktadır. Klasik sekülerleşme kuramcıları seküler bir döneme girdiğimizi ve dinin her geçen gün kolektif hayat üzerindeki etkisinin azalacağını iddia etmişlerdir. Çağdaş sekülerleşme kuramcıları ise, klasik sekülerleşme teorilerinin aksine dinin toplumsal öneminin yitirmediğini, niceliksel ve niteliksel değişimlere rağmen etkisini sürdürmeye devam ettiğini savunmuşlardır. Klasik sekülerleşme kuramcıları ciddi anlamda eleştirilere maruz kalmıştır; çünkü ortaya atmış oldukları tezler tam olarak geçerli olmamıştır. Din, önemini koruyarak varlığını devam ettirmiştir. Postmodernite düşüncesi dini daha farklı bir evreye taşımıştır. Modern dönemde itibar kaybına uğratılan din, postmodernite tartışmaları bağlamında itibar kaybını yaşamaya devam etmiştir.

Modernitenin “akıl çağı” ve postmodernitenin ise “yorum çağı” evreleri dinin en çok zarar

---

¹ Bryan Wilson, “Sekülerleşme”, çev. Ali Bayer, *Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, haz. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçoğlu (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 9.

gördüğü evreler olarak okunabilir. Din, modernite de doğrudan hedefe konularak postmodernite de ise, dolaylı olarak yıkıma maruz kalmıştır. Postmodern düşüncenin her şeye şüphe ile bakması, anlık kararların doğru olabileceğini savunması, evrensellik söylemlerine karşı çıkması nedeniyle problemlidir. Dolayısıyla, dinin anlamsızlaştırılması, değer kaybına uğratılması modern dönem ile birlikte başlamış olsa da postmodernite düşüncesinde karmaşık, bulanık, müphem bir hal almıştır. Postmodernlik, dini özelleştirerek, herkesin kendine ait dini olabileceğini savunmaktadır. Yeni slogan “benim dinim, benim kararım”. Postmodern düşüncede dinin, “yol gösterici, sabitleyici, belirleyici, tahdit edici özelliklerini kaybetmesi; müphem, şüpheli, kaos ve her zamankinden daha çok sorumluluk olacaktır.”

Modernite, din ve tanrıyı bir kenara atarken, postmodernite din ve tanrıya yer açmıştır. Ancak postmodern düşüncenin din ve tanrı algısı daha karmaşık durmaktadır. Bu çalışmada, modernlik düşüncesine meydan okuyan postmodernlik düşüncesinin dine yaklaşımı ve dinin özelleştirilmesi meselesi üzerinde durulmuştur. Özelleşen dinin ne anlama geldiği, eleştirel bir perspektifle ele alınmıştır. Bu çerçevede, konuyu anlaşılır kılmak amacıyla modernite ve din, sekülerleşme tartışmaları ve son olarak ise, postmodernite ve dinin özelleşmesi başlıklarına yer verilmiştir.

1. Modernite ve Din

Modernlik, Giddens’in tanımıyla “on yedinci yüzyılda Avrupa’da başlayan ve sonraları neredeyse bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine” işaret eder.² “Modernlik söylemi, en sağlam özgürlük ve özerklik düşüncesine dayanır.”³ Modernlik düşüncesi, aydınlanma fikrine bağlı olarak, Batı Avrupa’da ortaya çıkmıştır. Aydınlanma düşüncesinin amacı, insanı esasta “kötü” kökleştirici olduğuna inanılan “mit, önyargı ve hurafenin” temsil ettiğine inanılan “eski düzen”den kurtararak, yine esasta “iyi” ve “özgürleştirici” olduğu çekincesiz kabul edilen “akıl düzenine” sokmaktır.⁴ Aydınlanma düşüncesi kamusal duyarlılıkları dönüştürerek, gündelik yaşamın hücrelerine sızmıştır. “Herkes istediği görüşe inanır” düşüncesi hızla artış göstermiştir.⁵

Habermas, modernitenin aydınlanma projesinin iki yönü olduğunu ifade eder. Birincisi, bilim, ahlak ve sanat alanlarının ilk olarak, bir din içerisinde birleşmiş olmaktan çıkıp her biri kendi normlarıyla hakikat, adalet, güzellik işleyen özerk değer alanlarına ayrılmasıdır. Diğerisi ise bu yeni

² Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2018), 9.

³ Peter Wagner, *Modernliğin Sosyolojisi: Özgürlük ve Cezalandırma*, çev. Mehmet Küçük (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996), 23.

⁴ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 13-14.

⁵ Terry Eagleton, *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, çev. Selin Dingiloğlu (İstanbul: Yordam Kitap, 2018), 48.

özgürleşmiş alanlardaki potansiyelin, gündelik yaşamın öznel akışına girerek, aralarındaki etkileşimlerle onu zenginleştirmesidir.⁶

Modernliğin sonucunda ortaya çıkan yaşam tarzları “geleneksel toplumsal düzen türlerinin tamamından eşi görülmedik bir biçimde sökülüp çıkarmıştır.”⁷ Modernite, geleneksel entelektüel kavrayış ve bu kavrayış ile ilişkili yaşam biçimlerinden kesin bir kopuşun ifadesi olarak kullanılmaktadır. Bu kopuş, geçmişin pratiklerine ve varsayımlarına güvensizlikte temellenmektedir. Gelenekten ve geleneğin içerdiği pratik ve varsayımlarından kopmak suretiyle, özgür düşünme biçimlerine işaret eden modernite; bu anlamıyla kadimler ve modernler arasındaki, kadimlerin bilgeliğine karşı bilimin mücadelesinde kendini gösteren kavga dönemini ifade etmektedir.⁸ En genel anlamıyla modernlik, geleneği, dini, mitleri reddeden, rasyonelliği öne çıkaran bir düşünce biçimidir. Rasyonel düşünce dini bir kenara atarak toplumsal düzeni yeniden üretmektedir. Ekonomide, hukukta, siyasette, eğitimde ve tüm kurumsal alanlarda belirleyici olan gelenek veya din değil, akıldır.

17. yüzyılda, doğaya, tanrıya ve insana karşı tasavvurun değiştiği özne merkezli, dünyevi ve akılcı yaklaşımlarla farklı tarih yaklaşımı sergilenmiştir. Bu asrın felsefesi ve bilimi dinden uzaklaşan laik bir niteliktedir. Aynı zamanda özerk bireyin inşa süreci başlamıştır. Bu dönemde, teosantrik düşünceden homosantrik düşünceye, yani imandan akla dolayısıyla mistisizmden rasyonalizme geçiş yaşanmıştır.⁹ Modernite, bireyciliği teşvik ederek “özerk”, “kendine özgü”, “yalnız” bireye itimat etmektedir.¹⁰ Modernleşme, sadece dinin toplumsal ekonomik ve politik değişimlere verdiği yanıt değildir. Dinin kendisi, reform, bireyciliğin yükselişi ve parçalanma arasındaki bağların bir adım gerisinde olarak değişimin bir nedenidir.¹¹ Dini bireycilik, Batı düşüncesinde, reformasyon ve Aydınlanma düşüncesinin, dolayısıyla modernitenin getirdiği bir fenomen olduğu ileri sürülür.¹² Bireycilik, modernitenin isteyerek ve planlayarak doğurduğu bir çocuk iken, dinsel bireycilik ise, sekülerleşmenin yeniden üretimi dolayımında öngürülemeyen sonucudur.¹³ Modernlik düşüncesi, dinsel bireyciliğin ortaya çıkması için istenen, planlanan bir çaba içerisinde olmamıştır. Yani dinsel bireycilik, modernitenin doğası gereği ortaya çıkan bir durumdur.

---

⁶ Perry Anderson, *Postmodernitenin Kökenleri*, çev. Elçin Gen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 57-58.

⁷ Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, 12.

⁸ İbrahim Keskin, *Modernizm Kaskacından Postmodern Dünyaya* (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014), 91.

⁹ Ahmet Dağ, *Transhümanizm: İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü* (Ankara: Elis Yayınları, 2018), 93-94.

¹⁰ Mehmet Süheyl Ünal, *Dinsel Bireycilik* (İstanbul: Açılmıktap Pınar Yayınları, 2011), 175.

¹¹ Steve Bruce, “Sekülerleşme: Sistematik Bir Betimleme”, çev. İhsan Çapçioğlu, *Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, haz. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçioğlu (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 29.

¹² Ünal, *Dinsel Bireycilik*, 63.

¹³ Mustafa Günerigök, *Risk Toplumu ve Din: Yeni Bir Sosyolojiye Doğru* (Ankara: Maarif Mektepleri, 2018), 204.

“Modern çağ ilerledikçe, din, kamu mülkiyetinden özel mülkiyete geçme eğilimi göstermiştir.”¹⁴ Ayrıca kamusal alanda görünmeyen din, özel alanda kendisine yer açmıştır. Modernliği nitelleyen temel karakteristikler arasında “bireycilik” ve “özelleşme” önemli bir yer teşkil eder. Bireycilik, insanların benmerkezci bir tutum içinde olması iken, özelleşme, kamusal alandan ziyade, özel alana çekilme olarak anlaşılabilir.¹⁵ Dinin kamusal alandan özel alana kayması, dinin özelleşmesi sürecini hızlandırmıştır. “Benim dinim benim kararım” sözü özelleşen dinin ürünüdür.

Modernlik düşüncesinde din, geçmişti, karanlıktı bu anlamda aklın aydınlanması, inançların karşısındaki zaferiydi.¹⁶ Geleneksel hiyerarşik yapılar, kozmik düzenle bağlantılı olan büyük varoluş zinciri ile ilişkilidir. Charles Taylor, “bu hiyerarşik düzenin insanı sınırlarken aynı zamanda dünyaya ve toplumsal hayata anlam kazandırdığını ifade eder. Büyünün bozulmasıyla hem kozmik düzen hem de toplumsal yapılar anlamını kaybetmiştir. Dünya artık insanın amaçları için kullanılmaya açık hale gelmiştir.”¹⁷ Dünyevileşme tam da bu anlayış doğrultusunda hız kazanmıştır. Dünyevileşmenin hız kazanması hem kurumsal alanları hem de toplumsal yapının sekülerleşmesini arttırmıştır. Kişisel öznenin, modernleştirici ahlakın ve neocemaatçiliğin oluşumunun yanı sıra, dinle modernlik arasındaki ayrılığın sınırlı ve bizi modern bir kamu yaşamının karşısı olan özele ait bir dinin gelişmesine götüren bir biçimi vardır. Fakat aynı zamanda insanlar kolektif dinsel deneyim yaşamaya devam ederler.¹⁸ Kolektif dinsel ritüellerin olması, kolektif dinsel kimliklerin varlığını canlı tutar.

Modernliğin akli merkeze alan, merkeze alırken de bireyi yücelten tavrı, sonraki dönemlerde (postmodern düşüncede) daha da ileri götürülmüştür. Ancak her şeye rağmen “modernlik düşüncesinin kendine özgü, katı bir ahlaki tutuma yaslandığı ve modern bireyleri bu ahlaki çerçevede bir eyleme davet ettiği söylenebilir.”¹⁹

2. Sekülerleşme Tartışmaları

Modernlik düşüncesiyle birlikte sekülerleşme tartışmaları hız kazanmıştır. Sekülerleşme kavramının standart bir tanımı bulunmamakla birlikte, birçok farklı anlamda kullanılmaktadır. Wilson²⁰,

¹⁴ Eagleton, *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, 16.

¹⁵ Mehmet Ali Kirman, *Din ve Sekülerleşme: Üniversite Gençliği Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma* (Adana: Karahan Kitabevi, 2005), 22-23.

¹⁶ Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. Hülya Uğur Tanrıöver (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 387.

¹⁷ Çağrı Taşgetiren, *Batı'nın Sekülerleşme Süreci: Charles Taylor ve Modernite Eleştirisi* (İstanbul: Açılımkitap, 2018), 113.

¹⁸ Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, 389.

¹⁹ Kenan Çağan, *Postmodernizm ve Mabremiyetin Dönüşümü* (Ankara: Pruva Yayınları, 2019), 17.

²⁰ Wilson, “Sekülerleşme”, 12.

sekülerleşmeyi dini bilincin, faaliyetlerin ve kurumların toplumsal önemini kaybettiği bir süreç olarak tanımlamakta iken, Eagleton²¹, toplumların dinden bütünüyle vazgeçtiklerinde değil, artık bilhassa onun tarafından uyarılmadıklarında sekülerleştiklerini ifade eder. Volkan Ertit²² ise, sekülerleşme kavramını “belli bir toplumda belli bir zaman dilimi içerisinde doğaüstü alanın, yani dinin, dinimsi yapıların (halk inanışlarının ve diğer tüm doğaüstü öğretilerin) bireysel ve toplumsal düzeydeki prestijlerinin ve gündelik yaşamı şekillendirme güçlerinin göreceli olarak azalması” olarak tanımlamaktadır.²³ Sekülerleşme, en genel anlamda ve en basit kullanımıyla “dinin toplumsal yaşam üzerindeki etkisinin azalışı” olarak ifade edilir.

Sosyolojik sekülerleşme kuramlarının geliştirilmesi 1960’ların sonunda başlamıştır. En popüler olanları, Durkheim’in “farklılaşma” Weber’in “akılcılaşıma” ve Tönnies’in “cemaat/topluluk-cemiyet/toplum” kavramları üzerinden geliştirdikleri süreçlere başvuran Berger, Luckmann ve Wilson’a aittir. Ortaya atmış oldukları tezlerin geçerlilik ve genellenebilirlikleriyle ilgili tartışmalar daha sonradan olmuştur.²⁴ “Klasik sekülerleşme teorilerine göre, sekülerleşme, dini sembol, düşünce, pratik ve inançların, kurumların sosyal kurumlar ve kültür üzerindeki önemini kaybettiği bir süreçtir.”²⁵ Sekülerleşme konusuyla ilgili çalışmalar yapan Larry Shiner, sekülerleşmeyi altı değişik anlamda kullanmıştır. Bunlar şu şekildedir:²⁶ “Dinin gerilemesi, bu dünyaya uyma, toplumun dinle ilgisini kesmesi, dini inanç ve kurumların yer değiştirmesi, dünyanın kutsallıktan arındırılması ve kutsal bir toplumdaki seküler bir topluma geçiş.”

İlk dönem sosyologları, “sekülerleşmenin modernitenin bütünleyici bir parçası olduğunu ve tüm dünyayı kuşatacağını düşünmüşlerdir. Modernleşme ilerledikçe, din özel alanına çekilecek, özelleşecek, kültür üzerindeki etkisini kaybedecek, tamamen bireysel bir olguya dönüşecek ve hiçbir değişim potansiyeli olmayan, toplumsal gücü bulunmayan bir hale gelecektir, düşünceleri hâkimdir.”²⁷ Luckmann, sekülerleşmenin tipik bir şekilde, kiliselere devamın azalmasıyla ölçülen dini patolojik bir süreç olarak görüldüğünü ifade eder. Ona göre sekülerleşme, insanların mabetlere gitme

---

²¹ Eagleton, *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, 15.

²² Volkan Ertit, *Endişeli Mubafazakârlar Çağı* (Ankara: Orient Yayınları, 2015), 13.

²³ Volkan Ertit, *Sekülerleşme Teorisi* (Ankara: Liberte Yayınları, 2019), 47.

²⁴ Karel Dobbelaere, “Sekülerleşmenin Anlamı ve Kapsamı”, çev. Mehmet Süheyl Ünal, *Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, haz. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçioğlu (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 57.

²⁵ Ali Bayer, “Sekülerleşme Din İlişkisi: Kuramsal Bir Yaklaşım”, *Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, haz. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçioğlu (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 156.

²⁶ M. Ali Kirman, “Sekülerleşme ve Dinin Geleceği”, *Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, haz. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçioğlu (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 343-344.

²⁷ Bayer, “Sekülerleşme Din İlişkisi: Kuramsal Bir Yaklaşım”, 161.

oranlarında niceliksel olarak azalışların ve kurumsal anlamda dini boşlukların olmasıdır.²⁸ Din, kamusal alanda görünmüyor olsa da, özel alan içerisinde varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Bu bağlamda “düşünümsel sekülerleşme tezinin en somut sonucu, dinsel bireyciliktir.”²⁹

Klasik sekülerleşme teorilerine karşı bir meydan okuma olarak gelişen yeni paradigmlar ortaya çıkmıştır. Yeni paradigmlar, “klasik sekülerleşme teorilerinin modern dünyada dinin ve gelişen yeni olayların açıklanmasında yeterli olmadığını, bu nedenle bütün teorik söylemlerinde sekülerleşme kavramının kullanımından kaldırılmasını” önerirler. Yeni paradigmayı savunanlar, “sekülerleşmenin dinin bozulması veya çöküş teorisi olmadığını, “dini değişme” olduğunu iddia eder. Onlara göre din, aynı zamanda rasyonalizme ve modern toplumun bilimsel ve teknolojik temeline rağmen “aşkın” karakterini kaybetmemiştir.”³⁰ Yeni paradigma ve çağdaş sekülerleşme kuramları, dinin tamamen toplum ve birey hayatından çekildiğini savunmamıştır. Ancak dinin niceliksel ve niteliksel olarak farklılaştığını ifade etmişlerdir. Niceliksel olarak, insanların mabetlere gitme oranında sayısal olarak azalışın olması, niteliksel olarak ise gündelik yaşamda insanların dini referans almaktan ziyade rasyonel tercihlerin ön planda olduğu söylenebilir.

Sekülerleşme tartışmalarına bakıldığında, dinin geleceği ile ilgili iki önemli görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, sekülerleşmenin hiç gerçekleşmediği yönündedir. Bu görüşe göre, geçmişin mi yoksa günümüzün mü daha dindar olduğunu bilemeyiz. İkinci görüş ise, “sekülerleşme olsa bile 20. yüzyılın sonunda sekülerleşmeden dönüşün meydana geldiğini, diğer bir ifade ile kutsala dönüşün gerçekleştiği savunulmaktadır.” Bu kategoride yer alanlara göre, sekülerleşme olmuş olsa bile, dinin sonuçta yok olması beklenemez. Çünkü dini düşüş hadisesi “doğrusal” bir yaklaşımla değil, “döngüsel-dairesel” bir yaklaşımla değerlendirilmelidir. Kirman, bu durumu “salıncak metaforu” ile açıklamaktadır. “Toplumsal yapılarda sadece düz hatlı çizgiler ve yörüngeler yoktur; aksine bir dizi karmaşık bağlar ve birbirini besleyen döngüler vardır. Bu nedenle toplumlar, dinden uzaklaşma ile dine yöneliş arasında salınır dururlar.”³¹

3. Postmodernite ve Dinin Özelleşmesi

Postmodern, “kültür dünyasının, modern dünya ile ilgili yaygın bir kötümserlik ve televizyon, popüler kültür ve insan yaşamının şimdisi, şu anı dışında kalan tüm dönemlerinden uzaklaştı-

²⁸ Thomas Luckmann, *Görünmeyen Din: Modern Toplumda Din Problemi*, çev. Ali Coşkun ve Fuat Aydın (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), 19.

²⁹ Günerigök, *Risk Toplumu ve Din: Yeni Bir Sosyolojiye Doğru*, 228.

³⁰ Bayer, “Sekülerleşme Din İlişkisi: Kuramsal Bir Yaklaşım”, 161-162.

³¹ Kirman, “Sekülerleşme ve Dinin Geleceği”, 348-350.

ran araçların yoğunluğuyla belirlenen dönüşümü sonucunda ortaya çıkan kültürel koşulları betimlemek için kullanılan sıfattır.” Postmodern sıfatı, yine aşkın argümanlara karşı çıkan; mütakabiliyetçi doğruluk anlayışını reddeden, “Batı aklını meşrulaştıran büyük anlatılara kuşkuyla bakan felsefeyi tanımlar.”³²

Descartes’in, ruhun ölümsüzlüğünü ispat ettiği gibi, bir takım matematiksel ve bilimsel hakikatler ispatlaması ardından Kant’ın, insan duyularının hiçbir zaman erişemeyeceği, başka bir üstün ‘noumenal’ dünyanın daha var olduğunu ilan etmesiyle, Batılı filozoflar, bilginin mutlak ve total biçimlerinin olanaklığına inanmışlardır. Nietzsche, böylesi (modernite) bir felsefi geleneğin kökünü kazımayı aklına koymuş bir düşünürdür. Çünkü Nietzsche, insan bilgisi diye bir şeyin var olmadığını, “hakikat’in ya erişilemez ya da bir mit” olduğunu iddia eder.³³ Postmodernlik “klasik hakikat, akıl, kimlik ve nesnellik nosyonlarından, evrensel ilerleme ya da kurtuluş fikrinden, bilimsel açıklamanın başvurabileceği tekil çerçeveler, büyük anlatılar ya da nihai zeminlerden kuşku duyan bir düşünce tarzıdır.”³⁴

Postmodernizm, genel anlamda modernizmin, temel kavramlarından biri olan rasyonelliğin ve bilimsel temsil felsefenin (epistemolojinin) yadsınması olarak düşünülmektedir.³⁵ Robinson, kesin olarak postmodernizme atfedebileceğimiz biricik özelliği, derin bir şüphecilik içermesi ve bu şüpheciliğin dil ve anlama yönelik bir saplantıdan doğup şekillenmesi olarak tanımlar.³⁶ Postmodernizmin peygamberi olarak kabul edilen Nietzsche’nin düşüncelerini bilmemiz, postmodernizm düşüncesinin anlaşılmasını kolaylaştırır.

“Nietzsche’ye göre, fenomen karşısında, pozitivizme karşı sadece gerçekler vardır. Ben derim ki: Hayır var olan gerçek bulgular değil, sadece yorumlardır. Herhangi bir gerçeği kendi içinde kuramayız: belki de böyle bir şeyi yapmak istemek deliliktir. Her şey subjektif, diyorsunuz; ama bu bile bir yorumdur. Özne verilen bir şey değil, olan şeyin arkasına eklenen ve uydurulan ve yansıtılan bir şeydir. Sonuçta yorumun arkasına bir yorumcu yerleştirmek gerekli midir? Bu bile bir uydurmadır, bir hipotezdir. Bilgi sözcüğünün bir anlama sahip olduğu derecede bu sözcük bilinebilirdir; ancak diğer taraftan yorumlanabilir de; arkasında bir anlam yoktur, sadece anlamlar vardır. “Perspektivizm.” Dünyayı yorumlayan bizim ihtiyaçlarımızdır; dürtülerimiz ve lehte ve aleyhte olanlardır. Her dürtü bir nevi hükmetme arzudur; her biri, tüm diğer dürtüleri kendisini bir norm olarak kabul

---

³² Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005) “Postmodern”, 1356-1357.

³³ Dave Robinson, *Nietzsche ve Postmodernizm*, çev. Kaan H. Ökten (İstanbul: Everest Yayınları, 2000), 11-13.

³⁴ Terry Eagleton, *Postmodernizmin Yanılsamaları*, çev. Mehmet Küçük (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999), 9.

³⁵ Gencay Şaylan, *Postmodernizm* (Ankara: İmge Kitabevi, 1999), 21.

³⁶ Robinson, *Nietzsche ve Postmodernizm*, 44.

etmeye zorlamak ister.”³⁷

Lyotard da Nietzsche’ye benzer bir ifade ile “bir bütün olarak postmodernizmin derdi”nin, temsil sınırları içinde hakikati sergilemek değil, iradenin dönüşü içinde perspektifler oluşturmaktadır diye yorumlar.³⁸ Postmodernizme göre, “kendi çıkarlarımızı ve inançlarımızı kısmen radikal bir eleştiriye tabi tutamıyorsak bunun nedeni inanç, çıkar ya da söylemin, bir zamanlar evrensel bir öznelğin işgal ettiği türden aşkın bir konuma yükseltilmiş olmasıdır.”³⁹ Üstün insan tanrının yerini alacaktır. “Üstün insan, ya da insan-sonrası hayvan; kendini doğa, akıl, insan ya da ahlak denilen bu düzmece din formlarından özgürleştirmiş olandır.”⁴⁰ Üstün insan ile birlikte özgürleşme sağlanacaktır iddiasında bulunulur. Vattimo⁴¹, tanrının efendimiz olmaktan çıkıp dostumuza dönüşme kararını, bizim şu andaki çabalarımızın bağlı olduğu kesin olay olarak düşünür. Tanrının dostumuza dönüşmesi, herkesin tanrı olması anlamına gelmektedir. Herkesin tanrı olduğu yerde, tek bir hakikat yoktur, yalnızca yorum vardır. Vattimo, yorumu bir virüse benzetir, hatta bir pharmakon (hem ilaç hem de zehir anlamına gelir) gibidir; temas ettiği her şeyi etkilemektedir.⁴²

Postmodern teolojik proje, aklın kudretini terk etmeksizin, tanrının hakikatini yeniden ileri sürmektedir.⁴³ “Modern bilimsel akıl tarafından itilip kalkılan ya da sınır dışı edilen din, postmodern akıl tarafından oturma izni vermeyi kararlaştırmış bulunuyor.”⁴⁴ Fakat oturma izni alan din, değer kaybetmeye devam etmektedir.

“Eğer din her şeyi açıklamaya çalışan büyük bir anlatıya, postmodernizm diğer anlatılara olduğu gibi buna da savaş açacaktır; eğer din mutlak ve kesin bir hakikatten bahsediyorsa, postmodernistlerin yıkıcı darbelerine maruz kalan bütün evrensel hakikatler gibi din de bundan payına düşeni alacaktır; eğer din, ezeli bilgisiyse olmuş ve olacak her şeyi önceden belirleyen ve korkutma, sindirme, zayıflatma ve hiçleştirme yoluyla insanları otantik olmayan bir hayata sürükleyen otoriter bir tanrıdan dem vuruyorsa, böyle bir tanrı postmodernistlerin elinde can verecektir.”⁴⁵

“Dini bireycilik, bir görüntüde dinin özelleşmesidir. Otorite karşısında güçlü bir şüphecilik içerir. Dış, dini otoriteden ziyade, bireyin kendi duygu ve hisleri gerçek yaratımını kendisi gerçekleştirir. Bu yüzden bütün doğru cevapları bulmaktan çok “gerçeğe/hakikate giden bir yol üzerinde

³⁷ Friedrich Nietzsche, *Güç İstenci*, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 326.

³⁸ Anderson, *Postmodernitenin Kökenleri*, 40.

³⁹ Eagleton, *Postmodernizmin Yamsamaları*, 52.

⁴⁰ Eagleton, *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*, 206.

⁴¹ Gianni Vattimo, “Yorum Çağı”, çev. Rahmi G. Ögdül, *Dinin Geleceği*, der. Santiago Zabala (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2009), 44.

⁴² Vattimo, “Yorum Çağı”, 45-47.

⁴³ David Harvey, *Postmodernliğin Durumu*, çev. Sungur Savran (İstanbul: Metis Yayınları, 1997), 57.

⁴⁴ Zygmunt Bauman, *Postmodernizm ve Hoşnutsuzlukları*, çev. İsmail Türkmen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000), 234.

⁴⁵ Abdullatif Tüzer, *Din ve Rasyonalite: Postmodern Bir Yaklaşım* (Ankara: Lotus Yayınevi, 2009), 338-339.

olma” daha değerli görülür. Birinin inancının içeriğini dikte eden dini liderlerin otoritesine karşı çıkar. Aynı zamanda, bütün dini ve ahlaki nasihatleri, fanatizm olarak tanımlamaktadır.”⁴⁶ “Özelleştirme, dinin özel alana havale edildiğini ima etmektedir. Din, sosyal yapıyı meşrulaştırmaktan ve ahlaki düzeni desteklemekten ziyade bireysel varlığı yorumlayan ve ona rehberlik eden bir kaynak haline gelir.”⁴⁷ “Postmodern bir din, dilin yarattığı bir din olduğu için, eksiksiz, mutlak, evrensel ve nesnel anlamda katı bir hakikat görünümüne sahip olamaz. Dolayısıyla, postmodern bir din de ezeli ve dil dışı hakikatlerden bahsetmek yersizdir. Din de, tıpkı diğer metinler gibi sonsuz yorumla açıktır. Bu nedenle, burada söz konusu olan, evrensel ve mutlak bir din değil, bütünüyle görelî, müphem, değişken bir dindir.”⁴⁸

Dinin kültürel ve entelektüel rolü, elbette ki, modern çağın sekülerleştirici ve çoğulcu gelişmelerinden derinden etkilenmiştir; fakat yine de kurumsal dinin etkisi pek çok açılardan düşüş göstermesine rağmen, bizzat dini duyarlığın kendisinin, postmodern dönemin muğlak yeni entelektüel şartları tarafından yeniden canlandırıldığı gözleniyor.⁴⁹ Tekrardan diriltilen din, postmodern dönemde kurgulanarak hem sıradanlaştırılmış hem de içeriksizleştirilmiştir. Anlatılardan anlatılara, seslerden diğer bir sese dönüştürülerek sıradanlaştırılmış; hakikat köklerinden kopartılarak ve özelleştirilerek içeriksizleştirilmiştir.⁵⁰

Bauman, postmodern adlandırması yerine “akışkan modernite”yi kullanır. Akışkan modernite de hakikat, yargı ya da beğeniye cemaatlerin ötesinde evrensel bir zemin bulma yolundaki tüm arayışlar boşunadır.⁵¹ Genel, ortak bir bilgi yoktur. Çoğulculuk vardır. Her şey olabilir. Her şey akar. Katı olan her şey buharlaşır. Din, postmodernite bağlamında “akışkan dindarlık” üretmektedir. Katı olan hiçbir din kabul görülmez. Çoğulculuk hâkimdir ve evrenselciliğe yer yoktur. “Din ötekiyle ilişkilidir ve tanrı öteki ile olan ilişkimizde, diğerleri ile karşılaştığımızda kendisini gösterir.”⁵²

Postmodernizm, “onaylama ve reddetme teşebbüsünün kendisine karşıdır; her şey olabilir, herkes var olabilir. Hiçbir şey için ve hiç kimse için bir tehdit yoktur. Çünkü evrensel ve nesnel

---

⁴⁶ Inger Furseth ve Pal Repstad, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. İhsan Çapçioğlu ve Halil Aydınalp (Ankara: Birleşik Yayınevi, 2013), 221.

⁴⁷ Ole Riis, “Modern Toplumda Din Araştırmaları Alanındaki Son Gelişmeler”, çev. Bünyamin Solmaz ve İhsan Çapçioğlu, *Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*, haz. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçioğlu (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 365.

⁴⁸ Tüzer, *Din ve Rasyonalite: Postmodern Bir Yaklaşım*, 353.

⁴⁹ Richard Tarnas, *Batı Düşüncesi Tarihi: Modernite'den Günümüze Kadar Tarnas II*, çev. Yusuf Kaplan (İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2014), 258.

⁵⁰ Çağan, *Postmodernizm ve Mahremiyetin Dönüşümü*, 27.

⁵¹ Ahmet Ayhan Koyuncu – Mustafa Günerigök, *Bauman ve Postmodernite* (İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2019), 74.

⁵² Tüzer, *Din ve Rasyonalite: Postmodern Bir Yaklaşım*, 357.

temellere dayanan bir etik pratik olarak imkânsızdır.”⁵³ Özelleşen dinin hiçbir sınırının olmaması, “mutlak özgürlük için ideal bir durum olarak belirlenebilir.” Fakat, sabitleyici, belirleyici, tahdit edici, yol gösterici hiçbir evrensel ilkenin olmadığı bir durumda, özgürlükten önce, yolumuza çıkacak olan, şüpheli, müphem, alabildiğince kaos ve hiç kuşkusuz her zamankinden daha çok sorumluluk olacaktır. Çünkü hangi eylemin “doğru mu yoksa yanlış mı” olduğunu gündeme getirecektir. Hakikat yoksa kesinlikte yok, doğru yoksa yanlışta yoktur. “Bu değerlerin ne olduğuna kim karar verecek”?

Sonuç

Modernlik düşüncesi ile birlikte dinin ortadan kalkacağına dair söylentiler artış göstermiştir. Sekülerleşme tartışmalarının başlaması yine bu bağlamda gerçekleşmiştir. Modernlik düşüncesinin tüm kurumsal ve toplumsal yapılarda karşılık görmesi, sekülerleşme tartışmalarına hız kazandırmıştır. Din, kamusal alan içerisinde görünmez bir hal almaya başlamış ve toplumun dinden uzaklaştığı teorileri değer kazanmıştır. Fakat sekülerleşme tezleri daha sonra ciddi anlamda eleştirilere maruz kalmıştır. Dinin kamusal alanda görülme sıklığı azalmış olsa da, özel alanda din önemini korumuştur. Din, hem niceliksel hem de niteliksel değişimler yaşamıştır. Ancak nihai olarak din ortadan kalkmamıştır.

Modernliğin tüm argümanlarına karşı bir meydan okuma olarak ortaya çıkan postmodern düşünce, dini tekrardan dirilterek ona yer açmıştır. Fakat dine yer açan postmodern düşünce, çokta masum durmamaktadır. Çünkü postmodernite, hakikatin olmadığını, evrensellığe karşı olduğunu, her şeye kuşku ile yaklaşılması gerektiğini, her şeyin yorum olduğunu savunmaktadır.

“Modernliğin kendi tikelliği içinde sınıadığı, dolayısıyla onayladığı ya da reddettiği şeyler vardır. Postmodernizm, onaylama ve reddetme teşebbüsünün kendisine karşıdır; her şey olabilir, herkes var olabilir.” Ayrıca, modernlik düşüncesinde kolektif değerler bulunmaktadır. Postmodernizm de ise, kolektif olan hiçbir şey bulunmaz ve her şey saldırı altındadır. Birey, postmodern düşüncede merkeze konularak, her şeyin ölçüsü haline getirilmiştir. Dinin özelleşmesi, insanın her şeyin ölçüsü haline gelmesi ile birlikte olmuştur. Özelleşen dinde belirleyici, sabitleyici, yol gösterici hiçbir şey yoktur. Dolayısıyla özelleşen dinin daha çok müphem, kaotik ve bulanıklık yarattığı sonucunu doğurur. Hakikat yoksa kesinlikte yoktur. Doğru yoksa yanlışta yoktur. Nihayetinde, özelleşen dinin, karmaşık, müphem ve gerilimli sonuçlar doğuracağı kesindir.

⁵³ Çağan, *Postmodernizm ve Mabremiyetin Dönüşümü*, 17-18.

Kaynakça

- Anderson, Perry. *Postmodernitenin Kökenleri*. çev. Elçin Gen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2002.
- Bauman, Zygmunt. *Postmodernizm ve Hoşnutsuzlukları*. çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, 2000.
- Bayer, Ali. “Sekülerleşme Din İlişkisi: Kuramsal Bir Yaklaşım”. *Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. haz. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçioğlu. 155-184. Ankara: Otto Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Bruce, Steve. “Sekülerleşme: Sistemik Bir Betimleme”. çev. İhsan Çapçioğlu. *Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. haz. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçioğlu. 25-44. Ankara: Otto Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 6. Basım, 2005.
- Çağan, Kenan. *Postmodernizm ve Mabremiyetin Dönüşümü*. Ankara: Pruva Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Çiğdem, Ahmet. *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 8. Basım, 2013.
- Dağ, Ahmet. *Transhümanizm: İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*. Ankara: Elis Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Dobbelaere, Karel. “Sekülerleşmenin Anlamı ve Kapsamı”. çev. Mehmet Süheyl Ünal. *Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. haz. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçioğlu. 57-74. Ankara: Otto Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Eagleton, Terry. *Postmodernizmin Yanılsamaları*. çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, 1999.
- Eagleton, Terry. *Tanrı'nın Ölümü ve Kültür*. çev. Selin Dingiloğlu. İstanbul: Yordam Kitap, 2. Basım, 2018.
- Ertit, Volkan. *Endişeli Mubafazakârlar Çağı*. Ankara: Orient Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Ertit, Volkan. *Sekülerleşme Teorisi*. Ankara: Liberte Tarih Kurumu, 1. Basım, 2019.
- Furseth, Inger – Repstad, Pal. *Din Sosyolojisine Giriş*. çev. İhsan Çapçioğlu ve Halil Aydınalp. Ankara: Birleşik Yayınevi, 2. Basım, 2013.
- Giddens, Anthony. *Modernliğin Sonuçları*. çev. Ersin Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 8. Basım, 2018.
- Günerigök, Mustafa. *Risk Toplumu ve Din: Yeni Bir Sosyolojiye Doğru*. Ankara: Maarif Mektepleri, 1. Basım, 2018.
- Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu*. çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları, 1. Basım, 1997.

- Keskin, İbrahim. *Modernizmin Kısılcısından Postmodern Dünyaya*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 1. Basım, 2014.
- Kirman, Mehmet Ali. “Sekülerleşme ve Dinin Geleceği”, *Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. haz. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçioğlu. 339-354. Ankara: Otto Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Kirman, Metmet Ali. *Din ve Sekülerleşme: Üniversite Gençliği Üzerinde Sosyolojik Bir Araştırma*. Adana: Karahan Kitabevi, 1. Basım, 2005.
- Koyuncu, Ahmet Ayhan – Günerigök, Mustafa. *Bauman ve Postmodernite*. İstanbul: Çizgi Kitabevi Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Luckmann, Thomas. *Görünmeyen Din: Modern Toplumda Din Problemi*. çev. Ali Coşkun ve Fuat Aydın, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Basım, 2003.
- Nietzsche, Friedrich. *Güç İstenci*. çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Say Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Riis, Ole. “Modern Toplumda Din Araştırmaları Alanındaki Son Gelişmeler”. çev. Bünyamin Solmaz ve İhsan Çapçioğlu. *Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. haz. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçioğlu. 355-374. Ankara: Otto Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Robinson, Dave. *Nietzsche ve Postmodernizm*. çev. Kaan H. Ökten. İstanbul: Everest Yayınları, 1. Basım, 2000.
- Şaylan, Gencay. *Postmodernizm*. Ankara: İmge Kitabevi, 1. Basım, 1999.
- Tarnas, Richard. *Batı Düşüncesi Tarihi: Modernite’den Günümüze Kadar Tarnas II*. çev. Yusuf Kaplan. İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Taşgetiren, Çağrı. *Batı’nın Sekülerleşme Süreci: Charles Taylor ve Modernite Eleştirisi*. İstanbul: Açılımkitap, 1. Basım, 2018.
- Touraine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*. çev. Hülya Uğur Tanrıöver. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 11. Basım, 2018.
- Tüzer, Abdüllatif. *Din ve Rasyonalite: Postmodern Bir Yaklaşım*. Ankara: Lotus Yayınevi, 1. Basım, 2009.
- Ünal, Mehmet Süheyl. *Dinsel Bireycilik*. İstanbul: Açılımkitap Pınar Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Vattimo, Gianna. “Yorum Çağı”. çev. Rahmi G. Ögdül. *Dinin Geleceği*. ed. Santiago Zabala. 45-56. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Wagner, Peter. *Modernliğin Sosyolojisi: Özgürlük ve Ceşalandırma*. çev. Mehmet Küçük. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1. Basım, 1996.
- Wilson, Bryan. “Sekülerleşme”. çev. Ali Bayer. *Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. haz. M. Ali Kirman ve İhsan Çapçioğlu. 9-24. Ankara: Otto Yayınları, 1. Basım, 2015.